

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

КОЛКО Е ВАЖНО ДА БЪДЕШ ЧЕСТЕН. КЪМ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА КУЛТУРА 1879 – 1944 Г.

Пенчо Д. Пенчев

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Статията представя анализ на честността като важен аспект от българската икономическа култура. Фокусът на внимание е насочен към прехода от възрожденската епоха към националната държава и към последващия период от 1879 до 1944 г. Основните изводи са синтезирани в две хипотези. Първата е, че преходът от османско владичество към самостоятелна национална държава е свързан с ограничаване на честността и почитеността в икономическия живот. Втората хипотеза сочи като една от важните причини за липсата на видими и трайни стопански успехи за периода от 1879 до 1944 г. ниското ниво на честност и взаимно доверие в отношенията между стопанските субекти, от една страна, и между стопанските субекти и държавата, от друга.

Ключови думи: България; честност; икономическо развитие; икономическа култура

В икономическата литература е утвърдено становището, че добрата репутация е важна част от капитала на участниците в стопанския обмен. Тя невинно може да се измери с традиционните научни средства и методи. Присъствието ѝ често е достатъчна гаранция за спазването на договорните отношения и предпазва от изкушението на лесните и бързи печалби чрез измама на контрагента. Нейното изграждане е бавен процес, но за сметка на това може много лесно да се загуби (Kasper, Streit and Boettke, 2012: 219). В основата на добрата репутация стои честността, т.е. спазването на залегналите още в юдео-християнската и в други религиозни традиции прости и ясни правила като „Не лъжи“ и „Не кради“.

В българската стопанско-историческа книжнина липсва целенасочено и системно изследване на проблемите, свързани с това доколко честността е част от икономическата култура през различните обособени исторически периоди. Не е установено дали с времето честността се увеличава, или намалява, не е потърсена и връзка между стопанските проблеми на изостаналостта и скромните резултати от икономическото развитие, от една страна, и наличието или липсата

на честност в отношенията между отделни частни лица и фирми, между държава и фирми и т.н. Основната задача на настоящата статия е да се направи пръв опит за отговор на поставените въпроси. За целта се прибягва до класическите за историческата наука методи на събиране и обобщаване на разнообразни по характер и произход исторически извори, които се отнасят до наличието или липсата на честност в стопанския живот, в административните, политическите и военните структури на България. Фокусът на внимание от хронологична гледна точка е насочен основно към т.нар. Първи български капитализъм, който условно е заключен между 1879 и септември 1944 година. Периодът има своя динамика. В началото и в края му България е твърде различна като географски граници, брой на населението, политически характеристики и т.н. Все пак времевият отрязък от 1879 до 1944 г. има достатъчно устойчиви характеристики, които го правят удобен за анализ и изводи.

Възраждането като отправна точка

Пазарната икономика и свързаните с нея поведенчески модели не се „раждат“ с влизането в сила на Търновската конституция (1879 г.) и със съставянето на първото българско правителство, начело с Тодор Бурмов. За да се открият евентуалните промени в разбирането на стопанските актьори за честно поведение и неговото приложение в практиката, е добре да се обърне внимание към наследеното от предходния период.

Интересна обща характеристика на търговията и на нравите на търговците в Османската империя към средата на XIX век е направена от известния либерален икономист Жером-Адолф Бланки (1798 – 1854). Той посещава Балканския полуостров по поръка на френския министър на външните работи Фр. Гизо и преминава през българските земи през 1841 г. Придружаван е от българина Александър Екзарх и така придобива преки впечатления от нравите, обичаите и цялостния живот на местните жители. С няколко изречения Бланки описва това, което е видял от панаира в Узунджово, и то до голяма степен е свързано с търговската почтеност: „Никаква публична власт, никаква полиция не участваше в това грамадно сборище на повече от петдесет хиляди души, където редът през цялото време беше безупречен. Гърци и българи, молдовци и власи, турци и персийци, австрийци и руснаци, евреи и християни бяха обединени и съжителстваха в съвършена хармония, без друга цел, освен да сключат добри сделки и да печелят пари“ (Blanqui, 2005: 140).

В завършената през 1908 г. „История на града Лом и Ломска околия“ Димитър Маринов прави интересна и важна характеристика на възрожденските търговци от региона. По неговите думи „Туджар, или търговец, беше и трябваше да бъде олицетворение на честност, акуратност, трезвеност и добродетел“ (Marinov, 2013: 155). Под влияние на засилените контакти със западни фирми в града се оформя търговско съсловие, което се отличава с честност, трудолюбие, енергия и предпри-

емчивост. Именно тези качества според Д. Маринов спомагат за нарастването на благосъстоянието на цялото население в Лом (Marinov, 2013: 157). Авторът на тази книга пише въз основа на личните си впечатления. От гледна точка на поставените за изследване въпроси е важно категоричното му твърдение, че честността на търговците подпомага цялостното стопанско замогване на Лом и региона преди Освобождението от турска власт. Тя не е идентифицирана като единствен или най-важен фактор, но значението ѝ за икономическия просперитет според Д. Маринов е безспорно.

Честността на възрожденските търговци и занаятчии се потвърждава и от други автори. В техните публикации липсва пряк фокус върху връзката между честност и общ стопански успех. Въпреки това думите им могат да се приемат като характеристика на икономическата култура за периода. В спомените си за Търново през 60-те години на XIX век Киро Тулешков пише: „Полици нямаше да се изплащат на търговците, но е купена стока на вересия с честна дума и тя трябваше да се изплаща пак честно“ (Tuleshkov, 1997: 64). Историкът на Сливен д-р Симеон Табаков прави следната обобщаваща характеристика на търговското съсловие: „Както се спомена и по-горе, търговците в Турция са се ползвали вътре и вън от нея с много добро име. ‘Батакчилъците’ са били нещо много рядко. С тях са се отличавали в сделките най-вече гръцките търговци“ (Tabakov, 2018: 171). Забележително е, че според С. Табаков тези нрави на сливенските търговци се запазват непроменени приблизително докъм 1890 г. За Ив. Хаджийски честността на предосвободенските занаятчии е безспорен социологически факт (Hadjiiski, 1995: 363).

Посочените факти не дават основание за идеализиране на възрожденския период като време на изрядна честност, без измами, фалити и проблеми, предизвикани от опортюнистично поведение на някои от контрагентите в търговския обмен. В изследването си, посветено на фирмите и манифактурите в Сливенско-Котленския регион през Възраждането, И. Русев отбелязва, че голямата част от търговските дружества там са изградени на основата на роднинските връзки между техните членове – бащи и деца, братя и други близки родственици (Rusev, 1996: 49). Като причина се сочи, че това се приема като гаранция за провеждането на почтена търговия. Същата практика, продиктувана от същите причини, описва и Феликс Каниц за Свищов през 70-те години на XIX век (Kanic, II, 1995: 46). Необходимостта от подобна гаранция е показателна за това, че през възрожденската епоха в икономическия живот не участват ангели, а хора, които понякога са склонни към обществено неприемливи действия. Все пак цялостният преглед на фактите свидетелства, че в тази сфера не може да се говори за „тежко наследство“, което следосвободенските българи получават от турското владичество. Тъкмо напротив, българските търговци и занаятчии влизат в света на капитализма с много ясни убеждения за вредата от липсата на честност.

Какво се променя след Освобождението?

Основните характеристики на българското стопанство след Освобождението са добре известни. То е предимно аграрно, с преобладаваща дребна собственост и с дълго запазващи се натурални и полунатурални черти. Основен експортен продукт до периода на войните (1912 – 1918 г.) е житото, а след това постепенно се увеличава ролята на интензивни култури като тютюна, розовото масло и други подобни. Постепенно западат традиционните занаяти, които са заместени с нови. Държавата полага усилия за насърчаване на промишлеността, но това не предизвиква дълбоки структурни промени в икономиката. Друг процес, който се развива неравномерно, но постъпателно, е засилването на държавната роля в икономиката. Това се изразява чрез нарастващ брой на регулациите, увеличаване на администрацията, усложняване и утежняване на данъчната система, засилване на държавната намеса в кредита, строителството на пътища и железопътни линии, монопол в пощенските услуги, намеса в пазара по време на войните (1912 – 1918 г.) и особено силно след края на Първата световна война и т.н.

Нравите на българските стопански дейци след Освобождението, изглежда, претърпяват чувствителна промяна. През 1899 г. Ив. Цонев публикува в *Списание на българското икономическо дружество* списък на най-типичните злоупотреби, които се срещат при съставянето на акционерни дружества в страната. В уставите на дружествата се предвижда членовете на техните настоятелства да получават освен заплата и определен процент от печалбата им. Чести са счетоводните измами, които позволяват да се представи фалшива позитивна картина за състоянието на акционерното дружество и така настоятелите разпределят помежду си големи парични средства. При положителни резултати от дейността на акционерното дружество цената на неговите акции се увеличава, което дава възможност на запознатите с истинското състояние да продадат своите акции със значителна печалба. На практика, управителните съвети източват акционерните дружества, като съсредоточават в ръцете си „печалбите“, а оставят за обикновените акционери загубите (Tzonev, 1899: 186 – 190).

По подобен начин функционират и някои от спестовните дружества, основани през същия период. За разлика от акционерните тези дружества, поне официално, си поставят благородна цел – взаимно подпомагане на членовете и ограничаване влиянието на лихварите. Добрите намерения не означават добри резултати. В по-затътените краища на България, където и нивото на грамотност е по-ниско, а населението е зависимо от местните първенци¹⁾, настоятелствата на спестовните дружества злоупотребяват със средствата им в своя полза и вършат различни измами. Източването на средствата им води до фалита на някои от тях – в Белово, Станимъка (дн. Асеновград), с. Червена вода и др. (Karadjov, 1896: 166). Според постановките на Закона за земеделските каси от 1893 г. е предвидено основаване на селски каси в общините

на страната по образеца на германските райфайзенови каси. Няколко години след влизането в сила на този нормативен акт управителят на касите Манушов констатира, че основаването на такива каси е невъзможно. Причината по неговите думи е пряко свързана с проблема за честността – „не може да се намери в селата *абсолютно нито едно порядъчно лице*, което да излезе начело на сдружението“ (Nachovich, 1902: 214).

Честността не е на особена почит и сред търговците на жито. Печална слава на Варненската житна борса придобиват т.нар. „зайкуджии“ – посредници между големите купувачи на зърнени храни и продавачите на дребно (селяните). Често тези посредници са подкупвани от търговците на едро и чрез различни измами ощетяват продавачите, а също и онези купувачи, които не желаят да прибавят до помощта им. Измамите при тегленето на жито в Бургас придобиват епидемични размери (Dimov, 1906: 285). В началото на XX век почетният консул на България в Белгия Луи Страус сигнализира българските институции за една измама от страна на българските износители на жито, която нанася тежки щети на всички въввлечени в търговията. За същността на измамата пише и бъдещият финансов министър на България Марко Рясков, който тогава е студент в Анверс, а Л. Страус му е преподавател. По думите на Рясков, проф. Л. Страус се обърнал към българските си студенти с думите: „Мои млади приятели, вие ще направите на страната си голяма услуга, ако след завръщането си в България внушите на търговците износители на жито за Анверс, да не турят в житото пясък. Това са хитрости, които много увреждат българските интереси, подронват хубавото име на вашето жито ...“ (Riaskov, 2006: 25; виж още детайли за измамите при износа на жито от България у Kosev, 1901: 179). Между честните и добродетелни търговци в Лом, които описва Димитър Маринов, и следосвобожденските износители на жито сякаш съществува огромна времева и нравствена пропаст.

Друг аспект на сходни практики в стопанската култура на свободна България разкриват наблюденията на чужденци, които са доста добре запознати с подробностите от функционирането на икономическата система. Първото наблюдение е от представителя в България на носителите на облигации от българските държавни заеми Жорж Буске. През декември 1910 г. той пише до френския шарже д'афер в София: „...всеки, който се е занимавал със сделки в България, е принуден да признае, че представата за договор и за силата на формалните конвенции е навлязла твърде повърхностно в менталитета“ (Balgarska narodna banka, 1999, vol. II: 527). Две десетилетия по-късно, през 1930 г. френският пълномощен министър в София А. Камбон докладва до външния министър на страната си за намерението на българското правителство да пусне в обращение данъчни бонове. Камбон отбелязва, че селяните в страната нямат намерение да погасяват просрочените си данъчни задължения. Според него понятието за законност сред българите е твърде повърхностно (Balgarska narodna banka, 2004, т. IV: 308). Двете становища на чужди наблюдатели също могат да се сведат

до не особено искреното приемане и честно спазване на поети задължения от страна на различни стопански субекти.

Вестниците от периода между Първата и Втората световна война изобилстват със сведения за различни измамнически практики. Често пъти търговци шумно обявяват евтини дни или седмици на намаления, без да намаляват цените на продаваните стоки. Така купувачите са подлъгвани да купуват стоки, чиито цени са равни, а понякога дори по-високи от текущите цени²⁾. Чрез фалшиви чекове от клонове на БНБ се изтеглят големи парични суми³⁾. Износът на розово масло в продължение на десетилетия е затормозен от неговото фалшифициране. Отделни търговци хвърлят вината за това върху дребни производители или върху розо-производителни кооперации с цел да ги zlepоставят (Muraviev, 2004: 187). Но да се приеме, че с фалшифициране се занимават само търговците износители, не е точно. Достига се до там, че през 1927 г. директорът на френската търговска фирма „Убиган“ заявява пред български представител: „Не можем да се оставим повече да бъдем задоволявани с лоши масла и ще дириим начин да се освободим от България“⁴⁾. В Народното събрание през 1939 г. се изнасят сведения за това, че текстилните фабрики продават платове, „на които метърът е скъсен на 98 см“, а в магазините се продава сапун, чието тегло е обявено за 500 г, но реалното е между 400 и 450 г, лъже се и за процента на мазнини в сапуните и т.н. (Stenografski dnevnic, 990).

Журналистът Стефан Танев си спомня за фирмата на братя Пукничарови, която от управлението на БЗНС до началото на Втората световна война се замесва в тъмни сделки, печели търгове с измама, изнася забранени стоки за Гърция и т.н. (Tanev, 2005: 669 – 671). Културата и моралният облик на братя Пукничарови също са на доста ниско ниво. Отново по думите на Танев, типични за по-големия от братята са „дързост, нахалство и алчност“ (Tanev, 2005: 667). Отново става видим фактът, че те нямат нищо общо с възрожденските търговци от Лом, описвани от Димитър Маринов, или с предосвобожденските розотърговци от Казанлък, които накарвали Феликс Каниц да забрави, че се намира в Ориента (Kanic, I, 1995: 279).

Представата за следосвобожденската епоха като време на тотална морална деградация и скъсване с традициите на честност и почтеност от Възраждането не е съвсем точна. Срещат се и примери за почтен бизнес, за търговия, която се крепи на добросъвестност, изпълнение на поети договорни задължения. Любопитно е, че те се отнасят до търговски дейности, които към периода, в който се описват, се намират във възход. Тютюнотърговецът Дончо С. Палавеев пише за това, че комисионерите за изкупуване на тютюните се подбирали въз основа на няколко критерия: да са добри производители, да са честни и почтени. Той не споменава да е имало трудности в намирането на комисионери с такива качества. Именно този подбор става основа за успехи в кампаниите по изкупуване на тютюн от производителите (Palaveev, 2013: 100).

Какво произвежда Третата българска държава от 1879 до 1944 г.?

В сравнение с периода преди Освобождението, след 1879 г. се появява българската национална държава. Държавата, като такава, не може да бъде честна или нечестна, но в нейните структури работят хора, които с действията или бездействията си могат да помогнат за създаване на среда, в която преобладава или липсва почтеността. Тя, от своя страна, е решаваща за държавното производство на справедливост, сигурност и просперитет. Средствата за тяхното производство са държавните органи. В тях са заети политици, администрация и военни, които би трябвало да отговорят на обществените очаквания за сигурност и просперитет с труда си. Срещу това българското общество, чрез данъците си, им заплаща за усилията и напрежението. Дали надеждите се оправдават, може да се съди от синтезиран преглед на времето от 1879 до 1944 г., направен през призмата на поставеното в заглавието на тази част от статията питане.

Успешното държавно производство на сигурност, стабилност и просперитет предполага политиките да спазват и утвърждават върховенството на закона, да не злоупотребяват с държавни средства, да управляват коректно публичните ресурси. Примерите за липса на подобни политически практики обхващат целия политически живот на страната.

Някои от най-популярните фигури от политическия живот пренебрегват и не спазват законите. В края на XIX век Стефан Стамболов заявява в Народното събрание, че управлява според своето „вътрешно убеждение“, което му позволява да прави дори неща, законово забранени. След Първата световна война Александър Стамболийски, като министър на войната, прави един „дребен“ опит за заобикаляне на законите. Той оказва натиск над юрисконсулта на Военното министерство да даде заключение, че някаква малка железопътна линия принадлежи на частно лице. Това лице е приятел на министъра и при издаването на документ с подобно съдържание може да продаде линията и да прибере солидна сума. Юрисконсултът възразява, че така ще наруши действащото законодателство, но получава следния отговор: „Ами ти какъв юрисконсулт си, като не можеш да изтълкуваш закона така, че всичко да бъде законно?“ (Nikolaev, 2003: 80).

За да произведат това, което обществото очаква от тях, политиките би трябвало да подхождат към въпросите, които решават, след задълбочено проучване и обсъждане на възможните последици от действията им. Показателен за практиката им е случаят с идеята за въвеждане на задължителна минимална надница. Тя се заражда в условията на Голямата депресия от 30-те години на XX век. През март 1932 г. министърът на търговията, промишлеността и труда Г. Петров предлага на Висшия съвет по труда да се занимае с подготовката на проект за определянето на минималната работническа надница, с което „ще се даде на работническото у нас възможност да живее“⁽⁵⁾. Това е цялата обосновка на необходимостта от минималната надница. Няма съмнения в ефективността на предложението, няма дискусии, проучване на чужд опит и т.н. Просто министърът препоръчва и толкова.

Политиците могат да създадат усещане за справедливост и честност чрез държавните предприятия и чрез данъчната система. И двете посочени средства обаче не се използват с такава цел. Едно от най-големите държавни предприятия е мини „Перник“. След посещението си там в началото на 1930-те министърът на търговията, промишлеността и труда Б. Смилов констатира „страшна система“ от огромни разходи и липсата на всякакъв „стопански план и търговски сметки“⁽⁶⁾. Очевидно държавното предприятие се е използвало за осигуряване на доходи и заетост на близки до властта хора. Неуморното данъчно нормотворчество не води до положителен резултат. През 1931 г. министърът на финансите В. Моллов назначава комисия за унифициране на данъчните закони. Председателят на комисията д-р Байков заявява: „Надали има по-разбъркана материя по отношение на процедурите от законите за преките данъци ... дори един юрист мъчно се ориентира, а какво остава за данъкоплатеца“⁽⁷⁾. С подобно впечатление от българската данъчна система е и британският дипломат С. Уотърлоу. През 1931 г. той пише, че състоянието, в което се намира българската данъчна система, „проядена от корупция, оплетена в незаконни интереси – изключва всякаква възможност за икономическо съживяване на държавата“ (Tzar Boris III, 2005: 248).

Важна съставна част от държавната машина е администрацията. Честността, която се очаква от нея, би трябвало да намери израз в компетентно, безпристрастно и отговорно изпълнение на законите. И тук действителността се оказва по-различна от очакванията.

В административната машина на страната честността и компетентността не липсват, но практиката за тяхното пренебрегване сякаш е по-широко разпространена. Т. Влайков разказва как през 1910 г. чиновник, който е с доказани нарушения, вместо да бъде наказан, е служебно повишен, след което злоупотребява с държавни средства и бяга от страната (Vlaikov, 1934: 121 – 124). Чуждите банки кредиторки на България в началото на XX век приемат за нормално българските държавни служители, с които преговарят за заеми, да искат от партньорите си комисионни и жени (Stoianov, 2020: 184).

За всекидневното и ограничената компетентност на служителите в българското Външно министерство в края на 30-те години на XX век свидетелства в спомените си Стефан Бочев. Голяма част от работния ден на заетите там минава в пиене на кафета и празни приказки. Дори когато пред канцелариите на чиновниците чакат граждани с различни въпроси за разрешаване, чиновниците не полагат особени усилия, за да са им полезни. Един от по-старите и опитни колеги на Ст. Бочев го посъветвал, когато минава по коридорите и отива в друга канцелария, да носи някаква папка, за да изглежда, че върши спешна работа. В различните български правителствени делегации, изпращани в Европа през периода между двете световни войни, било пълно с хора от типа „они да видат свет, а светото да види дзвер“ (Bochev, 2009: 48).

Българският дипломатически корпус излъчва Георги Къосеиванов, който е един от най-компетентните във външната политика министър-председатели. Това не му пречи да използва публични средства, за да си купува доброто отношение на влиятелни вестници (Bochev, 2009: 100). Като цяло, българските дипломати са незабележими на международната сцена, рядко правят впечатление с подготовката, познанията и широтата на разбиранията си. Илюстрация на житейската философия на подобни дипломати дава в спомените си Иван Станчов. Когато съпругата на българския дипломатически представител в Лондон от началото на 20-те години на XX век попитала един от служителите в посолството с какво се занимава по цял ден, неговият отговор е стряскащ: „Седя и завиждам“ (Stanchov, 2000: 55).

Чиновническият апарат е тежко политизиран и зависим от депутати, министри и т.н. Смяната в изпълнителната власт обикновено е свързана с подмяна на значителна част от държавните служители. Бившият министър-председател Никола Мушанов кратко и ясно обяснява защо политическата система в страната не позволява стабилизиране на чиновническият апарат: „Всеки би искал закона за несменяемостта на чиновниците, но на своите“ (Mushanov, 2017: 610). Така партийно обусловената смяна на държавни служители понякога придобива комични размери. Например в дните след изборната победа на коалицията Народния блок през 1931 г. в столичните хотели не можело да се намери свободна стая, защото всички били заети от пристигнали в София кандидати за служби, които денем обсаждали сградите на различните министерства⁸).

От една страна, чиновниците са подложени на формен политически рекет. Според сведения от пресата Л. Петров (от Национал-libералната партия), който участвал в управлението на Столичната община през 1932 г., събирал от назначените от него чиновници определени суми уж в полза на партията. За тези суми Л. Петров не давал отчет никому⁹). От друга страна, самите чиновници често се облагодетелстват лично от публичните средства. Отново по сведения от началото на 30-те години данкоплатците не са гарантирани от злоупотреби при определяне на размера и при събирането на данъците. Данъчните агенти до голяма степен по собствена преценка определят размера на данъчните задължения. Това отваря врати за всякакви злоупотреби и липса на справедливост. От гледна точка на стопанското развитие на България заслужава да се отбележи фактът, че през втората половина на 30-те години окончателно кристализира една административна система, при която частната стопанска инициатива е на практика задушена (Svintila, 2011: 55). Държавните структури разпределят „порциите“ между големите фирми в изкупуването на тютюните (Palaveev, 2013: 164; Filov, 1986: 632) и не търговската почтеност, а близостта до управляващите се превръща в решаващ фактор за успех.

В отделни случаи представители на администрацията извършват директни национални предателства. През 1908 г. българи от Външното министерство прода-

ват на младотурците тайни на ВМОРО, а през 1943 г. с помощта на служители от „Български пощи“ е „уредено“ германците да подслушват някои от най-важните фигури в управлението на страната (Tanev, 1994: 174 – 177).

Третата важна съставна част на държавната машина, която е пряко отговорна за производството на сигурност, са военните. По подобие на първите две социални групи и тази е голяма и разнообразна, което прави категоричните обобщения за нея рисковани. Целият въоръжен народ в условията на война може да се определи към групата на военните. Тук ограничаваме термина военен само до офицерите. От гледна точка на това какво произвежда държавата, професионалните военни имат специфични функции. Масовото мнение е, че те печелят войни, т.е. гарантират националната сигурност и правят всичко възможно за националното обединение, но политиците и дипломатите провалят усилията им. Всъщност някои от висшите офицери по време на войните носят не по-малка вина от политиците за националните катастрофи. Обявяването на Втората балканска война (1913 г.), в хода на която срещу България се обединяват всичките ѝ съседи, става по устна заповед от цар Фердинанд до помощник-главнокомандващия ген. Михаил Савов. Отговорните министри изобщо не са уведомени за началото на военните действия.

Още в началото на Първата балканска война (1912 – 1913 г.) действията на част от представителите на офицерския корпус предизвикват съмнения в безкористния им патриотизъм. От бойните части са изваждани с ходатайства войници и офицери и са изпращани на безопасни места в тила на армията. Някои от действащите офицери оставят т.нар. войници ординарци при семействата си. Последните имат ролята на платени от държавата прислужници във времена, когато от целия народ се изискват жертви и лишения. Отношението на офицерите към обикновените войници включва и чести побои над тях. Един съвременник отбелязва: „Биенето въобще беше тогава на мода, главнокомандващият беше дал право дори на ротните командири да налагат наказания с пръчки“ (Brabar, 2018: 11, 33, 70 – 71, 127).

По време на Първата световна война порядките, които налагат някои от висшите офицери в частите си, водят до побои над нисшия команден състав и до самоубийства сред тях. Висши офицери се замесват в контрабандни сделки и натрупват богатства. Генерал Рачо Петров изнася и продава 70 вагона маково семе от Македония, докато армията гладува, някои от тиловите герои уреждат износа и продажбата на ценни продукти и т.н. (Kostov, 2004: 207 – 237). След края на войната военният министър ген. Иван Вълков и неговата съпруга се замесват в корупционни сделки при доставките за българската армия (Tanev, 2005: 160, 163).

Заклучителни бележки

Изложените факти дават основание за формулиране на две изследователски хипотези. На първо място, изглежда, че преходът от османско владичес-

тво към самостоятелна национална държава е свързан с ограничаване на честността и почтеността в икономическия живот. Най-вероятното обяснение е в това, което Т. Влайков нарича „систематичното развратяване“ от свободното разполагане с богатата на държавата (Vlaikov, 2013 [1910]: 84). Втората хипотеза сочи като една от важните причини за липсата на видими и трайни стопански успехи за периода от 1879 до 1944 г. ниското ниво на честност и взаимно доверие в отношенията между стопанските субекти, от една страна, и между стопанските субекти и държавата, от друга.

Двете хипотези откриват и перспектива за бъдещи изследвания. Необходимо е да се издирят и систематизират още исторически извори, които биха могли да помогнат за приемането, прецизирането или за отхвърлянето им. Всеки един от периодите или подпериодите, засегнати в настоящата статия, заслужава изследователско внимание, включително и Възрожденската епоха, която при по-детайлно проучване може да се окаже не толкова контрастна с периода след Освобождението. В тази посока могат да помогнат и иконометрични публикации, които да установят наличието или липсата на причинно-следствена връзка между нивото на взаимно доверие, честност и почтеност и икономическите резултати от периода 1879 – 1944 г. Интерес представлява и евентуалната еволюция на честността в периода на социализма, отражението на описаните модели на стопанска култура върху спецификите и проблемите на общество, в което няма частна собственост върху средствата за производство.

БЕЛЕЖКИ

1. В отделни краища на българските земи доста след Освобождението се запазва почти феодална зависимост на обикновените хора от местни влиятелни първенци. В публикуваната през 1913 г. книга „Самоков и околността му“ Христо Семерджиев пише, че в една част от Самоковска околия „чорбаджийството и днес съществува в своя почти феодален вид“. Чорбаджията е посредник между селянина и търговеца, когато селянинът продава добитък. Това му позволява да удържа на селянина с висока лихва пари, които са дадени преди продажбата. Чорбаджията заплаща данъците на селяните, той им авансира пари в случай на нужда и т.н. На практика селяните чакат всичко от своя „феодал патрон“. Без знанието и съгласието на патрона селянинът не може нищо да започне „а и политическите му убеждения се менят според волята или интереса на този“ (Semerdjiev, 1913: 261).
2. Утро, бр. 6833, 30 май 1932, с. 3.
3. Утро, бр. 6742, 19 февруари 1932.
4. Искра, бр. 40 от 25 септември 1976 г. Сведенията за това ми бяха предоставени от директора на ИМ „Искра“ – гр. Казанлък, д-р М. Маринов, за което му изказвам искрената си благодарност.

5. Утро, бр. 6772, 16 март 1932 г., с. 2.
6. Зора, бр. 3565, 25 май 1931 г., с. 3.
7. Зора, бр. 3468, 28 януари 1931 г.
8. Зора, бр. 3599, 3 юли 1931 г., с. 3.
9. Утро, бр. 6857, 30 юни 1932 г., с. 2.

ЛИТЕРАТУРА

- Бланки, Ж.-А. (2005). *Пътуване из България през 1841 година*. София: Colibri.
- Бочев, Ст. (2009). *Автопортретът ми като журналист и дипломат*. София: фондация Комунитас.
- Брабар, О. (2018). *Моите спомени от Балканските войни*. София: БИ 93.
- Българска народна банка (1999). *Българска народна банка. Сборник документи*. Т. II 1901 – 1914 г. София: Главно управление на архивите при Министерския съвет.
- Българска народна банка (2004). *Българска народна банка. Сборник документи*. Т. IV, София: Главно управление на архивите при Министерския съвет.
- Влайков, Т. (1934). *Чиновничество и властници. Очерки. Според бележките и спомените на моя брат*. София: Едисон.
- Влайков, Т. (2013 [1910]). *Личният режим у нас. Бележки върху неговото развитие и върху условията за премахването му*. София: Изток – Запад.
- Димов, Ж. (1906). Житната търговия във Варна. *Списание на Българското икономическо дружество*. 1906, 4: 273 – 290.
- Каниц, Ф. (1995). *Дунавска България и Балканът*. Том I – I. София: Боролина.
- Караджов, Ст. (1899). Спестовните ни дружества. *Списание на Българското икономическо дружество*. 1896, г. I, 3: 165 – 173.
- Косев, Р. (1901). Докладна записка върху брашнената индустрия и житната търговия изобщо в България. *Списание на Българското икономическо дружество*. 1901, г. V, 2 – 3: 164 – 185.
- Костов, Е. (2004). *Рачо Петров. Офицерът, политикът, държавникът*. София: Св. Климент Охридски.
- Маринов, Д. (2013). *История на града Лом и Ломска околия*. Избрани произведения в V тома, т. III. София: Изток – Запад.
- Муравиев, К. (2004). *Събития и хора*. София: Гутенберг.
- Мушанов, Н. (2017). *Дневник. Спомени. Автобиография*. София: Изток – Запад.
- Начович, Г. (1902). *Няколко страници по земледелието в България и в странство*. София: Печатница на Ив. П. Даскалов и С-ие.

- Николаев, Н. (2003). *Фрагменти от мемоари*. София: Ваньо Недков.
- Палавеев, Д. (2013). *Между две епохи*. София: Симелпрес.
- Русев, Ив. (1996). *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. В. Търново: Faber`96.
- Рясков, М. (2006). *Спомени и документи*. Съставител Христо Яновски. София: Българска народна банка.
- Свинтила, Вл. (2011). *Многоликият столичанин. Социалнопсихологически типове*. София: Изток – Запад.
- Семерджиев, Хр. (1913). *Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до освобождението*. София: Ден.
- Станчов, Ив. (2000). *Дипломат и градинар. Мемоари*. София: Лик.
- Стенографски дневници, 24. ОНС, I рс, 41. заседание.
- Стоянов, Н. (2020). *Живот и дейност: мемоари (1875 – 1939). Дневник (1940 – 1944)*. София: Нов български университет.
- Табаков, С. д-р, (2018 [1929]). *Опит за история на град Сливен*. Второ издание, том III. София: ИК Бакара.
- Танев, Ст. (1994). *Отворени писма. Спомени и изповеди на главния редактор на в. „Утро“, писани в Централния затвор*. София: Св. Климент Охридски.
- Танев, Ст. (2005). *Дневник*. София: Издателска компания К&М.
- Тулешков, К. (1997). *Моето чиракуване в живота*. Велико Търново: Абагар.
- Филов, Б. (1986). *Дневник*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Хаджийски, Ив. (1995). *Бит и душевност на нашия народ*. София: Св. Климент Охридски.
- Цар Борис III (2005). *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919 – 1941 г.)*. Том I (1919 – 1934 г.). София: Св. Кл. Охридски.
- Цонев, Ив. (1899). Контрола над нашите акционерни и спестовни дружества. *Списание на Българското икономическо дружество*. г. III, 1899, 5: 185 – 201.
- Kasper, W., Streit, M. and P. Boettke, 2012. *Institutional Economics. Property, Competition, Prices*. Second edition. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.

REFERENCES

- Blanqui, J.-A. (2005). *Patuvane iz Balgaria prez 1841 godina*. Sofia: Colibri.
- Bochev, St. (2009). *Avtoportretat mi kato jurnalist i diplomat*. Sofia: Komunitas.
- Brabar, O. (2018). *Moite spomeni ot Balkanskite voini*. Sofia: BI 93.

- Balgarska narodna banka (1999). *Balgarska narodna banka. Sbornik dokumenti*. T. II 1901 – 1914 g. Sofia: Glavno upravljenje na arhivite pri Ministerskia savet.
- Balgarska narodna banka (2004). *Balgarska narodna banka. Sbornik dokumenti*. T. IV, Sofia: Glavno upravljenje na arhivite pri Ministerskia savet.
- Car Boris III, (2005). *Car Boris III v britanskata diplomatska korespondencia (1919 – 1941 g.)*. Tom I (1919 – 1934 g.). Sofia: Sv. Kl. Ohridski.
- Conev, Iv. (1899). Kontrola nad nashite akcionerni i spestovni drujestva. *Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko drujestvo*. g. III, 1899, 5: 185 – 201.
- Dimov, J. (1906). Jitnata targovija vav Varna. *Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko drujestvo*. 1906, 4: 273 – 290.
- Filov, B. (1986). *Dnevnik*. Sofia: izdatelstvo na Otechestvenia front.
- Hadjiiski, Iv. (1995). *Bit i dushevnost na nashia narod*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Kanic, F. (1995). *Dunavska Balgaria i Balkanat*. Tom I – II. Sofia: Borina.
- Karadjov, St. (1899). Spestovnite ni drujestva. *Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko drujestvo*. 1896, g. I, 3: 165 – 173.
- Kasper, W., Streit, M. and P. Boettke (2012). *Institutional Economics. Property, Competition, Prices*. Second edition. Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Kosev, R. (1901). Dokladna zapiska varhu brashnianata industria i jitnata targovia izobshto v Balgaria. *Spisanie na Balgarskoto ikonomichesko drujestvo*. 1901, g. V, 2 – 3: 164 – 185.
- Kostov, E. (2004). *Racho Petrov. Oficerat, politikat, darjavnikat*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Marinov, D. (2013). *Istoria na grada Lom i Lomska okolia*. Izbrani proizvedenija v V toma, t. III. Sofia: Iztok – Zapad.
- Muraviev, K. (2004). *Sabitia i hora*. Sofia: Gutenberg.
- Mushanov, N. (2017). *Dnevnik. Spomeni. Avtobiografia*. Sofia: Iztok – Zapad.
- Nachovich, G. (1902). *Njakolko stranici po zemledeliето v Balgaria i v stranstvo*. Sofia: pechatnica na Iv. P. Daskalov i S-ie.
- Nikolaev, N. (2003). *Fragmenti ot memoari*. Sofia: Vanio Nedkov.
- Palaveev, D. (2013). *Mejdu dve epohi*. Sofia: Simelpres.
- Rusev, Iv. (1996). *Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskija rajon prez Vazrajdaneto*. V. Tarnovo: Faber'96.
- Riaskov, M. (2006). *Spomeni i dokumenti*. Sastavitel Hristo Janovski. Sofia: Balgarska narodna banka.
- Svintila, Vl. (2011). *Mnogolikiat stolichanin. Socialnopsihologicheski tipove*. Sofia: Iztok – Zapad.
- Semerdjiev, Hr. (1913). *Samokov i okolnostta mu. Prinosa kam minaloto im ot turskoto zavoevanie do osvobojudenieto*. Sofia: Den.

- Stanchov, Iv. (2000). *Diplomat i gradinar*. Memoari. Sofia: Lik.
- Stenografski dnevnici, 24. ONS, I rs, 41. zasedanie.
- Stoianov, N. (2020). *Jivotidejnost: memoari (1875–1939). Dnevnik (1940–1944)*. Sofia: Nov balgarski universitet.
- Tabakov, S. d-r, (2018 [1929]). *Opit za istoria na grad Sliven*. Vtoro izdanie, tom III. Sofia: IK Bakara.
- Tanev, St. (1994). *Otvoreni pisma. Spomeni i izpovedi na glavnia redaktor na v. „Utro“ pisani v Centralnija zatvor*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Tanev, St. (2005). *Dnevnik*. Sofia: Izdatelska kompania K&M.
- Tuleshkov, K. (1997). *Moeto chirakuvane v jivota*. Veliko Tarnovo: Abagar.
- Vlaikov, T. (1934). *Chinovnichestvo i vlastnici. Ocherki. Spored belejkite i spomenite na moia brat*. Sofia: Edison.
- Vlaikov, T. (2013 [1910]). *Lichniat rejim u nas. Belejki varhu negovoto razvitie i varhu usloviata za premahvaneto mu*. Sofia: Iztok – Zapad.

THE IMPORANCE OF BEING HONEST. ON THE HISTORY OF BULGARIAN ECONOMIC CULTURE 1879 – 1944

Abstract. The article presents an analysis of honesty as an important aspect of the Bulgarian economic culture. The focus is on the transition from the Bulgarian Revival to the nation state and the subsequent period 1879 – 1944. The main conclusions are synthesized in two hypotheses. The first is that the transition from Ottoman rule to an independent nation-state is associated with a decline of honesty and integrity in economic life. The second hypothesis points to the low level of honesty and mutual trust in relations between economic agents on the one hand and between economic agents and the state on the other as one of the important reasons for the lack of visible and long-lasting economic success in Bulgaria during the period 1879 – 1944.

Keywords: Bulgaria; honesty; economic development; economic culture

✉ **Prof. Pencho D. Penchev, DSc.**

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7542-1625>

Web of Science ResearcherID: Y-2942-2019

University of National and World Economy

1700 Sofia, Bulgaria

E-mail: p.penchev@unwe.bg